

Gunārs Jansons

IKŠKILES VIDUSLAIKU BAZNĪCA UN PILS

Ikšķiles baznīcas un pils arhitektūra (12.—13. gs.)

Kapitālie abu senceltņu atsegumi izrakumos devuši daudz jaunu atziņu, galvenokārt par Ikšķiles pils tipu un uzbūvi. Autors iepazīstina ar savu pils un baznīcas būvēstures versiju un celtņu arhitektonisko rekonstrukciju.

G. Jansons

Rakstītajos vēstures avotos Ikšķiles vārds parādās saistībā ar Holšteinas pilsētas Zēgebergas augustīniešu klostera garīdznieka Meinarda (ap 1125.—1196.) uzsākto kristīgās misijas darbu Daugavas lībiešu vidū.

Ir norādījumi, ka misionārs ieradies no Lībekas Daugavgrīvā pēc 1163. gada, bet savu darbību lībiešu ciemā Ikšķilē uzsācis pēc atļaujas saņemšanas no Polockas kņaza jau dažus gadus pirms 1184. gada ¹.

Latviešu Indriķa hronika šajā sakarā vēsta par pirmo mūra celtņu būvi. Mūsu zemē tā ir Ikšķiles baznīca un pils. Rakstītās ziņas par Ikšķiles pils un baznīcas likteņiem varam izsekot līdz pat 16. gs. pirmajiem gadu desmitiem, kad ordeņa un Rīgas arhibīskapa savstarpējo cīņu laikā pils tiek nopostīta. Turpmākās ziņas attiecas praktiski tikai uz baznīcu. Tiesa, t.s. Lietuvas metrikā atrodamais pils 1590. gada inventarizācijas apraksts ļauj nojaust dažus saskares punktus ar arheoloģiskajos atsegumos redzamo, taču 16. gs. beigās pils militārā nozīme jau bija zudusi un tās sākotnējo apbūvi sākušas nomainīt koka celtnes.

Vecākais zināmais attēls, kurā līdz ar baznīcu fiksētas pils drupas kādas masīvas pils celtnes atliekas tūdaļ aiz baznīcas altārdaļas un tālāk pils teritorijā liels mūra šķūnis ar pildrežģa zeltiņiem ir J. K. Broces ar 1792. gadu datētais zīmējums. Nākamo zīmējumu — jau no 1829. gada mums atstājis J. K. E. fon Ungerns - Šternbergs. Tajā redzams, ka drupas nozudušas no zemes virsmas, to vietā kādas pagraba velves fragmenti. Pils kādreizējo atrašanās vietu 1833. gadā attēlojis arī A. Hagens.

Pirmais situācijas plāns ar dažām pilsvietas aprisēm atrodams Fr. Krūzes darbā². Kompakta telpu grupa dienvidaustrumos no baznīcas apzīmēta kā "Schute Meinhardt" (laikam domāts: "Schutte Meinhardt, t.i. "Meinarda gruveši").

L. of Menārs publicējis plānu, fiksējot situāciju jau pēc 1879. gadā realizētās baznīcas pārbūves. Autors nav vairs saskatījis "Meinarda gruvešus", toties kāda dabā neesoša grāvja iezīmes un viduslaiku mūra pamatus zem muižas laikā celtā lielā šķūņa un vēl dažu senu mūru šķietamās atrašanās vietas. L. of Menārs zem šķūņa esošos pamatus novērtējis kā pašu pili kvadrātveida

celtni ar apm. 8 m garām malām^{3,4}. A. Tūlze secina, ka minētā celtnē ir liecība, ka Ikšķiles pils pieskaitāma t.s. torņpilīm⁵.

Spridumiem par pili pamatā bija pieņēmumi, bez iespējām tos pienācīgi pārbaudīt dabā. Attiecībā uz baznīcu šāda iespēja varēja pavērties 1879. gadā, kad pēc Rīgas arhitekta J. D. Felsko izstrādātā radikālas pārbūves projekta tika veikta baznīcas daļēja nojaukšana un pamatu rakšana celtnes paplašināšanai, izpostot arī lielāku skaitu apbedījumu. Nav nekādu liecību, ka šo darbu laikā būtu izdarīta jebkāda senās celtnes fiksācija, apsekošana vai zinātniska izpēte. (Saglabājušies divi necili zīmējumi proporcijās neprecīzs perspektīvais baznīcas skats no ziemeļrietumiem un paviršs, mērogā zīmēts plāns. Šos zīmējumus pirms pārbūves izgatavojis arhitekts V. Bokslafs). Tādā kārtā aizgāja bojā liecības, kas būtu varējušas palīdzēt skaidrot vairākus būtiskus mūsu arhitektūras vēstures faktus.

Radikālā, eklektizētā pārbūvēšana pilnībā izmainīja izcilā vēstures un arhitektūras pieminekļa veidolu. Senceltnē zaudēja draudzes telpas rietumu un altārdaļas austrumu sienas kopā ar rietumu portālu un logailām, kamēr palikušās ailes tika izlauztas lielākas un neogotizētas.

Laimīgā kārtā tika saglabāta dievnama populārākā īpatnība triumfa loku dalošā apaļā kolonna ar Gotlandes tradicionālo pieclapu rozeti uz vienas no konsolēm. Šī loka agrākās arkas gan tika likvidētas, izveidojot tās augstākas, neogotiskas.

I pasaules karā, 1915.—1916.gadā, vācu artilērijas uguns sagrautā baznīca pēc vairāk kā desmit gadiem 1927. gadā nonāca zviedru zinātnieka H. Čellina uzmanības centrā, viņš uzņēmās vadīt arheoloģiskos izrakumus drupās.

Lai gan zviedru arheologa galvenā uzmanība bija pievērsta pētījumiem baznīcas iekšpusē, tikuši uztāustīti arī divi aizsargmūri, no kuriem viens pieslēdzies baznīcas dienvidu sienai tās rietumu galā un bijis orientēts virzienā uz Daugavas krastu, otrs altārtelpas austrumu sienai, ejot gar krastu uz austrumiem līdz pagriezienam uz dienvidiem. Ar šiem pētījumiem nekļūdīgi bija noskaidrots līdz tam nezināmais aizsargmūru esamība un tas, ka baznīcas celtnē kalpojusi kā nocietinājumu sastāvdaļa to ziemeļrietumu stūrī. Baznīcas aizmūrētā dienvidu portāla atsegšana bija jauns apstiprinājums celtnes aizsardzības raksturam (ieeja baznīcā tātad no mūru sargātā pagalma), turklāt varbūtējo korespondējošo ziemeļu portālu meklējot atrastā aizmūrētā ambrazūra par šo baznīcas lomu vairs neatstāja nekādas šaubas.

Nākošais būtiskākais konstatējums bija mūrētu laukakmeņu rinda baznīcas iekštelpā, paralēli tās ziemeļu sienai. Arhitekts O. Tīlmanis, kurš ņēma dalību pētniecības darbos⁶, šos akmeņus novērtēja kā pamatus vienīgās atliekas no 1187. gadā celtās⁷ mūra baznīcas, kas nopostīta kādā no lībiešu sacelšanās akcijām. Pēc viņa domām, nākamā baznīca celta tikai 13. gs. otrajā pusē, par ko liecinot ķieģeļu lietošana dienvidu portāla pārsedzē un tas, ka Gotlandes romāniskajās celtnēs ķieģelis parādījies tikai 13. gs.

1960. gada pavasarī, arhitektam G. Jansonam saņemot Kultūras ministrijas uzdevumu Ikšķiles baznīcas un pils drupu konservācijai restaurācijai līdz ar fotofiksāciju (arh. T. Cīparsons), tika uzsākta izpēte: veikti uzmērījumi (arh. G. Jansons, arh. I. Stukmanis), bet vecākā zinātniskā līdzstrādnieka R. Malvesa vadībā pārbaudes rakumi. Šo pārbaudes rakumu mērķis atsegt baznīcas un pils plānojuma varbūtējās sadurvietas un datēt to celtniecības hronoloģiju. Šim

darbam izejas punktu sniedza 1927. gada izrakumos konstatētais, un galvenā uzmanība tika veltīta pētījumiem tajās vietās, ko minētie izrakumi bija skāruši mazāk: baznīcas draudzes telpa, pils ziemeļu aizsargmūris un varbūtējo pils celtnu konfigurācija.

1961. gada izrakumi, kas sīki aplūkoti R. Malvesa atskaitē⁸, precizēja O. Tīlmaņa secinājumu par baznīcas atrašanos tāda nocietināta pagalma stūrī, kura austrumu siena bijusi ap 12 m no altārdaļas. Izrādījās, ka 1927. gadā konstatētā siena ir tikai viena no vairākām pils apbūves šķērsvirzienā esošām sienām, kas pieslēgusies pils ziemeļu aizsargmūrim, kurš no senās altārdaļas turpinājies vēl krietni tālāk līdz pat gravai, t.i. ceļam jeb nobrauktuvei uz pārceltuvi. Tika noskaidrots, ka ar rietumu mūri norobežotā teritorija uz dienvidiem no baznīcas ir kristītu lībiešu kapulauks, ļoti intensīvi izmantots, apbedījumiem atrodoties vairākās kārtās, lai gan sākotnēji zemes slānis virs dolomīta ieža varēja vietām būt ne biezāks par metru.

Saskaņā ar arh. G. Jansona izstrādātajiem konservācijas restaurācijas projekta priekšlikumiem un viņa pārraudzībā baznīcas drupu konservācijas darbi tika paveikti⁹ līdz 1963. gadam. Sakarā ar Rīgas HES celtniecību notika appludināšanai paredzētā Daugavas baseina intensīva arheoloģiska izpēte, kurā tika ietverta arī Ikšķiles senvieta, un 1968. gadā šeit darbu uzsāka ZA Vēstures institūta arheoloģiskā ekspedīcija J. Graudoņa vadībā¹⁰, G. Jansonam turpinot objekta arhitektonisko izpēti un konservācijas darbu autoruzraudzību. Pilsdrupu arhitektūrai arheoloģisko uzmērījumu no 1968. līdz 1975. gadam izstrādāja T. Cīparsons.

Tika atsegtas visas 1962. gada pārbaudes rakumos neskartās vietas, kā baznīcas celtnē, tā pils vietā. Vērtējošam skatam nu bija pakļautas visas celtniecības aktivitāšu liecības, aptverot vēstures gailu no 12.gs.beigām līdz 1879. gadam.

Dažas objekta īpatnības jūtami apgrūtināja izpēti:

1. Samērā agri notikusī pils izpostīšana (16.gs.), kas nozīmēja arī agri sāktu pils drupu noārdīšanu.
2. Pils atlieku intensīva izmantošana kalķu dedzināšanai (ceplis pašā pils teritorijā).
3. Līdzīga būvmateriāla pielietošana (vietējie dolomītakmeņi, laukakmeņi un vietējo kalķu java to mūrēšanai) kā 12., tā 19. gs.
4. Niecīgs arhitektonisku vai dekoratīvu sīkformu apjoms, kas ļautu droši datēt celtniecības periodus.
5. Mulsinošais triumfa loka divdalījums ar apaļo kolonnu, kam publicētu analogiju līdz šim atrast nav izdevies.

ZA Vēstures institūta ekspedīcijas izdarītie izrakumi līdz pamatam atsedza senās un masīvāk celtās pils kompaktās daļas atliekas netālu no baznīcas altārdaļas, un apstiprināja uzskatu, ka tālāk uz austrumiem esošajā pils pagalmā apbūves raksturs ir ekstensīvāks.

Patiesi sensacionāls izrādījās fakts, kas atklājās tikai pašās izrakumu beigās. Līdz klintij attīrot to laukumu, ko ietvēra 1879. gadā būvētais baznīcas altārdaļas poligonālais noslēgums un tā paša gada pārbūvē noārdītās senās altārdaļas austrumu sienas pamati, atklājās pusapaļas, romāniskas apsīdas segments (aptuveni pusaploces puse), no kādas vēl senākas baznīcas celtnes.

Kā jau tika minēts, kādas senākas baznīcas celtnes pamati mūrētu laukakmeņu rinda tika uzieti

draudzes telpā 1927. gada izrakumos. Šis taisnvirziena sienas fragments apliecināja vienīgi mūrētas pirmceltnes esamību, bez jebkādas tuvākas norādes par tās arhitektūru.

Apsīdas atklājums deva divus neapgāžamus secinājumus. Pirmkārt, tā ir romāniska dievnama apsīda. (Tās rādiuss ir apm. 2,6 m, kas ir tuvu 10 Rīgas pēdām.) Otrkārt, tā mūrēta savam laikmetam atbilstošajā čaulmūra tehnikā, apdares kārtu mūrējot no apstrādātiem gaišpelēka kaļķakmens kvadriem (vēlāko mūru nenosegti bija redzami divi), kas liecina par profesionālu akmeņkaļu vai mūrnieku meistarību darbu. Pamati bija guldīti sagatavošanas kārtā: attīrītā plienakmens radze bija izlīdzināta ar mālā ieblietētiem plienakmeņiem, tur tikusi iedziļināta pamatu apakšējā kārtā, sastāvoša no mālos liktiem plienakmeņiem un laukakmeņiem, apm. 30 cm virs radzes; tam sekojis apm. 20 cm biezs kaļķu javas slānis, kas augstāk saaudzis ar bagātīgi lietotā kaļķu javā mūrēto sienas pildījumu.

Nav šaubu, ka šāds pilnīgs pierādījums romāniskas pirmceltnes esamībai baznīcas pamatos apstiprina izteiktos uzskatus par baznīcas relatīvi vēlāko celšanas laiku, tomēr šī laika noteikšanu pārsteidzošais atklājums ne tikai neatvieglo, bet, manuprāt, vēl krietni sarežģī iespējamo Ikšķiles nocietinātā kompleksa būvvesturi. Kāda tā varēja būt?

Lai mēģinātu izklāstīt iespējamo versiju, mums jāatgriežas pie Latviešu Indriķa hronikas. Atcerēsimies, ka Meinards, iespējams, savus kontaktus ar Daugavas lībiešiem uzsācis jau ap 1163. gadu¹¹.

Tātad, pašos spēka gados esošajam svētniekam līdz 1184. gadam oficiālās, Polockas kņaza Valdemāra atzītās misijas sākumam Ikšķilē aiz muguras jau varēja būt divdesmitgadīga (!) vietējo apstākļu pieredze un plašas kontaktu nostiprināšanas iespējas. Nav izslēgts, ka hronists Indriķis šo posmu kā klusu misijas sagatavošanas periodu nav uzskatījis par pieminēšanas vērtu.

Mēģināsim nedaudz apcerēt situāciju, kādu to var iztēloties, pamatojoties uz hronikas vēstījumu.

Meinarda iecere par baznīcas un pils celtniecību, par pēdējo it kā izšķiroties viena gada laikā, tika īstenota zemes joslā starp lībiešu ciemu un Daugavas stāvkrastu, kur dolomītiežu atsegums ir visstāvākais.

Meinards vietējo iedzīvotāju vidū bija pavadījis pietiekami ilgu laiku, lai lolotu kādas ilūzijas par to, ka sekmētos vientuļas, neaizsargātas baznīcas pastāvēšana visumā pret kristietību naidīgi noskaņoto lībiešu vidū, nemaz nerunājot par viņa novērotiem kaimiņu cilšu biežajiem karagājieniem. Mūra celtni prestižs tolaik gan bija ļoti augsts un glābiņa meklēšana baznīcās bieži tika sekmīgi izmantota, taču baznīca, protams, militārus nocietinājumus aizvietot nespēja.

Nebūtu jāšaubās, ka kristīgās misijas darbs sakrita ar Vāczemes tirgotāju interesēm un to centieniem nostiprināties svarīgākajos stratēģiskajos punktos. Un tomēr, uzsākt savu misijas darbu ar nocietinātas pils celtniecību Meinards nav vēlējies, un, ieguvis no lībiešiem zemes gabalu, bija uzsācis baznīcas būvi. Kā parasti, šādu celtni sāka būvēt no altārdaļas, kas bijusi iecerēta ar pusaploces apsīdu un kora telpu, iespējams, kvadrāta (vai tam tuvas) plāna formas. Nav arī izslēgts, ka altārtelpai (varbūt iesākumā kapellai), tikusi piebūvēta tāda

pat platuma draudzes telpa no koka, un saglabājies laukakmeņu mūra pamatu fragments vēlākās baznīcas draudzes telpā ir no tām. Atklāts paliek jautājums, vai šo pirmceltni uzcēla un vēlāk nopostīja, vai arī tās celtniecību pārtrauca kādi nelabvēlīgi apstākļi, varbūt Polockas Valdemāra protests? Katrā ziņā attiecīgais teikums hronikā par agrāk iegūto apbūves gabalu jeb pamatu tādā gadījumā pareizi būtu tulkojams: "... pie tam baznīcas pamatu viņš jau bija ieguvis agrāk."

Ja 1927. gadā uzietais pamats ir pirmceltnes ziemeļu siena (savietojums ar apsīdu to pilnībā pieļauj), tad pašu celtni varam noteikti pieskaitīt vienjoma baznīcām, tādām, kā kaimiņos esošā Mārtiņsala (13.gs.?) vai Aizkraukle (1207. g.)

Ikšķiles pirmceltne bijusi mazākā to vidū, domājams, trīs traveju (altārtelpu ieskaitot) gara, ar joma platumu tikai ap 7 m (Mārtiņsala 8,5 m, Aizkraukle 9,0 m).

Nevarētu šaubīties, ka ar pusapļu apsīdu iecerētā celtne neatbilda 1184. vai 1185. gada nepieciešamībai būvēt baznīcu ciešā saistībā ar nocietināto pili. Novietne rāda, ka šim nolūkam derēja tikai taisnstūra plāna celtne, pie tam izmēros lielāka kā jau topošā bīskapa katedrāle.

Jaunās Sv. Marijas baznīcas un pils celtniecība tika plānota saskaņoti un tai bija jāsākas ar šim nolūkam iegūstamo zemes gabalu platību sadalīšanu hronikā apliecinātajā proporcijā 1/5 pils tiek celta ar Meinarda līdzekļiem un pieder viņam, bet 4/5 lībiešiem, kuri pieņēmuši kristietību.

Pārlūkojot arheoloģiskajos izrakumos atsegtās pils teritorijas uzmērījumu, uzmanību saista skaidri nosakāmās attiecības starp kompakto, masīvo būvi aiz altārdaļas un gareno, ar aizsargmūri ietverto teritoriju uz austrumiem no tās. *Cik liela bijusi sākotnējā pils teritorija?* Jāapzinās, ka uzmērošanas laikā fiksētā Daugavas stāvkrasta līnija ir atvirzījiesies no 12. gs. beigās bijušās. Tādi faktori kā palu straumes un ledus iešana, kārtaino dolomītu lēnā, taču nepārtrauktā erozija saules, sala un vēju iespaidā un, visbeidzot, I pasaules kara artilērijas uguns graužošā iedarbība, nenoliedzami ir bijuši tam pamatā.

Var uzskatīt, ka pils celtnieki pazina Daugavas krastu īpatnības, tāpēc, piemēram, nav pieļaujama iespēja, ka pils dienvidu aizsargmūris ticis celts tieši līdz ar apakšdaļā straumes drupināto un izdēdējušo krasta krauju, bet gan vismaz nedaudz atkāpjoties sauszemes virzienā un atstājot zināmu krasta joslu brīvu. Mēģinot grafiski rekonstruēt upē sen jau nobrukušā dienvidu mūra atrašanās vietu, (izejot no austrumu gala sienas kontraforsu un samanāmā ieliekuma rietumu virzienā), izveidojas pils laukums hronikā minētajās attiecībās. iespējams, ka visa ieplānotā pils teritorija bijusi 1/5 morgena liela, kas varētu atbilst apm. 6 x 14 mērrīkstēm¹².

Tā kā sienu mūrējuma pamatmasu veido dolomīts jeb plienakmens, tā ieguve acīmredzot organizēta turpat pils teritorijā, izmantojot divus karjerus, pirmo masīvās celtnes vietā, izlauzumā ierīkojot vienu puspagrabu un divus pagrabus, otro pils teritorijas austrumu galā, kas uzskatāms kā nocietinājumu grāvis un kurā vēlāk bija izveidojusies noeja pie Daugavas pārceltuves. Minētie robi krasta līnijā nenoliedzami ir cilvēku roku veidoti, jo ģeoloģiskas izcelsmes tiem nav. (Jautājums, kāds aizsargveidojums atradies ziemeļu aizsargmūra ārpusē, tā

arī palika bez atbildes, jo iecerētais pārbaudes rakums šķērsām ceļam laika trūkuma dēļ izpalika.)

Vērojamā iežu struktūra nepieļauj iespēju, ka no tiem varēja iegūt pietiekami masīvus akmeņus kvadru un profilētu akmeņu izkalšanai. Atzīmējams, ka šādi akmeņi vērojami galvenokārt baznīcas celtnē (īpaši tās stūros), domājamā Meinarda daļā, pilī kā arī ar 1187. gadu datējamā pilī Mārtiņsalā, kas šķiet, uzskatāmi ilustrē hronikā minēto Gotlandes akmeņkaļu līdzdalības apliecinājumu.

Ļoti aptuveni aprēķini rāda, ka, baznīcu un pili ceļot, ticis iegūts ap 1200 m 3 vietējo dolomītakmeņu, t.i. apm. 3000 tonnas.

Nevaram spekulēt ar šī darba veikšanā iesaistītā cilvēku skaita noteikšanu, taču ieskatam varam atzīmēt, ka 100 cilvēku šo tilpumu varēja izlauzt ne ātrāk kā 12 dienās. Tajā pašā laikā vajadzēja kalt kvadrus, kolonnu, portālu un velvju detaļas, vajadzīgos akmeņus piegādājot no citurienes, dedzināt un veldzēt kaļķus un galu galā apmācīt darbos ļaudis, kuriem nebija nekādas pieredzes šādu darbu veikšanā. Bet varbūt pieredze jau bija no baznīcas pirmceltnes celšanas laika?

Bet varbūt celta tika vienīgi pils, un tiešām pastāvēja kaut kad (?) iepriekš celtā baznīcas pirmceltne, ja jau hronists pašu baznīcas uzcelšanas faktu nepiemin. Tas patiesi ir dīvaini, jo visā Ikšķiles kompleksā baznīcas celtnē šķiet visapjomīgākā un solidākā, kuras uzcelšana būtu tiešām piemināma. Ja būtu pastāvējusi jau agrāk uzceltā pirmceltne, tad attiecīgo teikumu hronikā labāk piederētos tulkot kā tāds, kas liecina par agrāk iegūto baznīcas gruntsgabalu tādā gadījumā ar visu baznīcu uz tā. (1. att.)

Jau 1962. gada pētījumos noskaidrojās, ka baznīca sākotnēji bijusi brīvastāvoša, un aizsargmūri tai pievienoti vēlāk, bez iesašanas. Cik ilgi celtnē bijusi brīvastāvoša, nebija nosakāms, taču var iedomāties situāciju, *ka celtniecības darbu secība bijusi sekojoša: 1) lībiešu pils (4/5), 2) baznīca, 3) bīskapa pils (1/5) jeb "Meinarda nams"*.

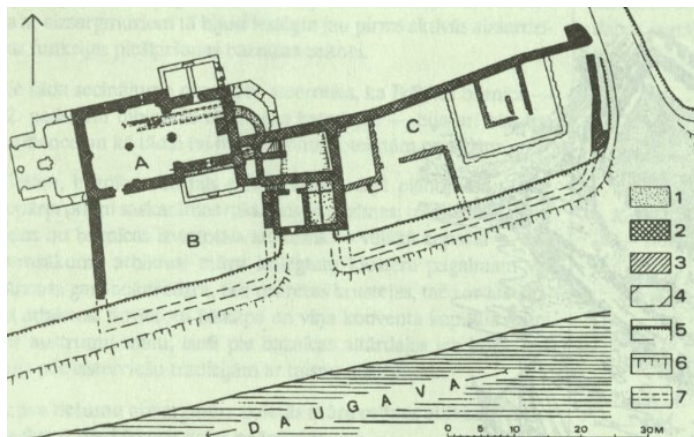
Ikšķiles pils aizsargmūris ieslēdz garenu, neregulāras formas, krasta līnijai atbilstošu četrstūri, kura austrumu malas stūri nostiprināti ar savdabīgiem kontrforsiem, kuriem plūdlīnijas noapaļojams ar nepārprotamu nozīmi plūdu gadījumā iespējami netraucēti garām novadīt straumi.

Vienīgā loģiski iespējamā vārtu vieta austrumu aizsargmūra pašā ziemeļu galā. Aizsargmūru ieslēgtajā pagalmā, tā ziemeļrietumu stūrī atradusies neliela, 6 x 8 m dzīvojamā celtnē, varbūt iesākumā vienīgā (apmēram līdzīga izmēra celtnē, arī līdzīgi orientēta, bijusi daudz regulārākās plāna formas Mārtiņsalas pili).

Otras senas celtnes pamati atsegti 16 m tālāk uz austrumiem, kur ziemeļu aizsargmūrim pieslēgusies gandrīz kvadrātiskas plāna formas (7 X 7 m) divtelpu ēka, ko A. Tūlze uzskatījis par pirmatnējo torņpili. Celtnes grūti motivējamā novietne, atrašanās pie mūra un sienu nelielais biezums neļauj to uzskatīt par torni.

Atcerēsimies arī ko citu. Jau 1186. gadā Ikšķiles Sv. Marijas baznīca kļūst par bīskapa katedrāli, bet pils par domkapitula mītņi, un šādai kvalitātei, šķiet, nekādi neatbilst kopīgais pagalmis ar

necilo stūra celtnīti un platais izlauzums krasta radzē aiz tās būtībā aizsarggrāvis, aiz kura grūti sasniedzama un diennakts liturģiskām norisēm būtībā nepieejama atradās baznīca. Šķiet, ka bīskapa pils, kurā atradās viņa rezidence un konvents, varēja būt tikai tajā 1/5 kopīgās apbūves teritorijas, kurā saglabājušās iepriekš minētās telpu masīvo sienu atliekas. Šeit varēja atrasties pietiekami izvērsta plānojuma ēka, cieši saistīta kā ar baznīcu, tā ar plašo kapsētu dienvidos no tās.

1. att. Izrakumos atklātais Ikskiles baznīcas un pils plāns

Apzīmējumi:

A Baznīca

B Klosters pagalms-kapsēta

C Pils lībiešu daļa

1. Baznīcas pirmceltne - romāniska, vienkārša, ar pusaplocekļa apsīdu. 2. 12.gs. beigās celtā romāniska divjoma baznīca ar pēc tam piebūvētu pils kompleksu - aizsargmūriem un bīskapa mītņu.
3. Pils lībiešu daļas dzīvojamā ēka.
4. 1879. g. baznīcu paplašinot piebūvētās daļas.
5. Dolomītu radzes krasta krauja 1960. gadā.
6. Vārbūtējā krasta krauja 12. gadsimtā.

Apsektotās trūcīgās celtnu paliekas kādreiz velvētie pagraba stāvi ar lielā mērā zudušu sienu mūrējumu un vērojamām vēlāku gadsimtu labojumu vai pārbūvju liecībām (ķieģeļu pielietojums vai izdrupumu labojumi ar ieklātiem dakstiņiem vai ķieģeļu gabaliem) visumā atbilda pārējām, par viduslaiku pils sienām uzskatītajām.

Atzīmējama savdabīgā pagraba austrumu telpa ar kaļķakmens velves paliekām un ar laukakmeņiem bruģētu grīdu, kurā no lielākiem, plakanākiem akmeņiem izlikts latīņu krusts. Pagrabam tik neparastā grīda vedina uz domām, ka sākotnēji šeit varbūt bijis slēgts pagalms, kurš vēlāk pārvelvēts un kļuvis par pagrabu. Iespējama arī varbūtība, ka telpai bijusi saistība ar apbedīšanas rituālu, jo tā atrodas kapsētas tuvumā.

Rietumu aizsargmūris, atšķirībā no ziemeļu un austrumu mūriem, bija saglabājies vissliktāk tikai pamatu divi fragmenti. Par šī mūra varbūtējo celšanas laiku R. Malvesa un J. Graudoņa vērtējumi bijuši atšķirīgi. R. Malvesa to netieši vērtē kā sākotnēju¹³, J. Graudonis — kā 15. gs. beigās vai 16. gs. sākumā celtu¹⁴.

Uzskatot, ka paša bīskapa pils daļas ieejas atradušās celtnes rietumos, bet baznīcas portāli kā konstatētais portāls draudzes daļā, tā arī ļoti iespējama altārdaļā abi atradušies dienvidu sienā, t.i., kapsētas pusē; iznāk, ka šādā situācijā pēc pils uzcelšanas iedomāties šīs galvenās ieejas mūru nenodrošinātas ir ļoti grūti. *Ari apbedījumu ārkārtīgais blīvums kapsētā {dienvidos no baznīcas} liecina par stingra teritorijas ierobežojuma pastāvēšanu jau 15. gadsimtā* (vecākie datētie apbedījumi).

Visvairāk mīklu ir uzdevusi pati baznīcas celtnē un *visvairāk balsu pacēlušās pret baznīcas datējumu ar 12. gadsimtu*.

Lai arī otrā baznīcas celtnē nav liela, tā ir bijusi pietiekami iespaidīga, īpaši atceroties tās varbūtējās celšanas grūti aptveramo īso termiņu apstākļos, kādus tos atspoguļo hronikas skopais teksts. Vēlreiz atgādināsim, ka *tiešas hronikas liecības ir par pils būvi*, un lai kādas arī nebūtu pils celtnes, to būve vienīgā bijusi iespējama apliecinātajos divos gados, taču ne vienlaicīgi ar baznīcu.

Jāatzīst, ka vairums izteikumu par labu baznīcas datējumam ar 13. gadsimtu ir pilnīgi pamatoti arī ar to, ka mūsu pirmās *katedrāles plāna forma un plānojums ļaujas analogijām ar Gotlandes 13. gs. attiecīgajiem pieminekļiem un arī ar mūsu senākajām baznīcām*. Tajā pašā laikā nezinām nevienu avotu liecību par pilnīgi jaunas Ikšķiles baznīcas būvi saistībā ar vēlāku gadu notikumiem.

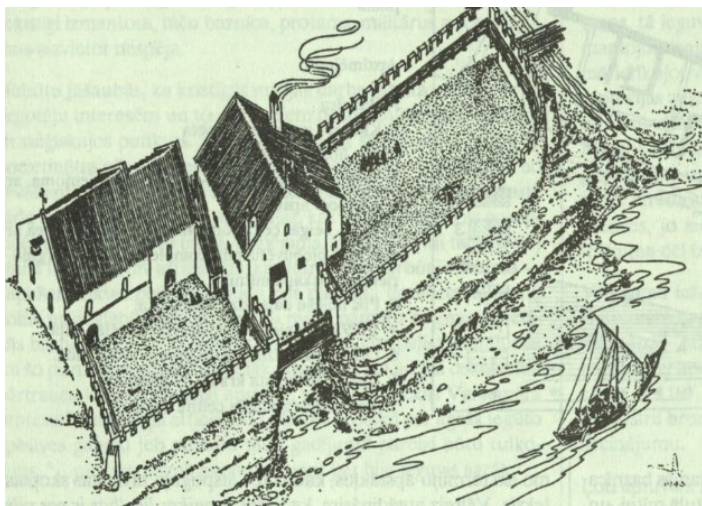
Atcerēsimies arī, ka baznīcā 1196. gadā savu dusas vietu ieguva gan pats Meinards, gan divus gadus vēlāk viņa pēctecis Bertolds, 1206. gadā mocekļa nāvē mirušie lībieši Kirāns un Laijāns. Savukārt Meinarda pišļu pārvešana uz Rīgas Domu 14. gadsimtā var liecināt par 12. gs. celtnes pastāvēšanas nepārtrauktību vismaz līdz minētajam gadsimtam.

Svarīgi dokumenti par labu vēlākam datējumam saistīti ar smailloka klātbūtni baznīcas celtnē un ķieģeļu pielietošanas faktu dienvidu portāla, no profilķieģeļiem mūrētajā, domājams, pusaploces pārsedzē.

Tiešām, ja jau 13. gs. sākumā celtā Zobenbrāļu pils kapella Sv. Jura baznīca Rīgā bija romāniska un tāda tika uzsākta arī jaunā Doma celtniecība, smailloks, Ikšķiles baznīcu ceļot, lietots nevarēja būt. Smailloks bija vērojams celtnes interjerā un vienīgi saistībā ar velvju atliekām.

Draudzes telpā smailloka pieres loki ir no precīzi apstrādātiem kaļķakmens elementiem kā sānsienās, tā triumfa loka sienā. No kaļķakmens kvadriem mūrēts centrālais pīlārs balstījās četras gotiskas šķīrējarkas, krusta velvēm pārsedzot divjomu telpas četras travejas. Austrumu puses šķīrējarku uztvērusi apaļās kolonnas balstekļa konsole.

Ja uzskatām, ka triumfa loka apaļā sārtā kaļķakmens kolonna ir vienīgais saglabājies romāniskā interjera elements, tad, jādomā, ka abas triumfa arkas, ko balsta šī kolonna, bijušas apaļloka. J. K. E. Ungerna fon Šternberga 1829. gada zīmējumā¹⁵ sakristejas kolonnai attēlots tikai minēto arku iesākums, kas vairāk atgādina smailloku; V. Bokslafa 1879. gadā zīmētajā vecās baznīcas plānā minētās arkas vienīgās grafiski atzīmētas kā apaļloka. (Tā varētu būt arī paviršība, jo, piem., zīmējuma autors nav iezīmējis tādus svarīgus elementus kā sienu pilastrus.)

2. att. Ikšķiles baznīca un pils 13. gadsimtā. Autora rekonstrukcijas mēģinājums.

Divjomu romāniskajā interjerā bija jābūt arī centrālajam apaļajam stabam. Vai pastāvējuši pusapaļi sienu pilastri, vai, kā tas vērojams vairākos Gotlandes piemēros, šķērējarku uztveršanai kalpojušas konsoles, tiešu liecību nav.

Šajā sakarā uzmanību saista draudzes telpas abos austrumu stūros saglabājušās romāniskās sārtā kaļķakmens konsoles, kuras arhitektoniski neveikli pielāgotas gotiskā velvējuma stūra pilastriem. Tās varētu būt no cita interjera, jo būtiski atšķiras no gotiskās velvju sistēmas pilastru vainagojošās daļas profila. Dažādās draudzes telpas vietās uzietie sārta kaļķakmens profilētu detaļu fragmenti, ieskaitot arī pamatu piemūrējumos atkārtoti izmantotus dažus apaļu kolonnu (apm. 80—100 cm diametrā) sektorveida fragmentus, arī liecināja par kādu bijušu romānisku interjeru. Tajā pašā laikā ir skaidrs, ka apaļām kolonnām vienjoma baznīcas pirmceltnē vietas nebija.

Attiecībā uz liecībām, ko var sniegt sānu portāls, jāņem vērā, ka tādi tika izbūvēti arī vēl 13. gadsimtā (Sv. Jura baznīca, Doms, Sv. Jēkaba baznīca). Kā jau minēts, Ikšķiles baznīcas aizmūrēto dienvidu portālu atsedza 1927. gada pētījumu rezultātā. Tā kā artilērijas apšaudē bijusi sagrauta sienas augšpuse līdz ar visu portāla pārsedzi, šīs pārsedzes forma apaļloks vai smailloks nebija vairs nosakāma. Vienīgais saglabājies profilķieģelis liecināja, ka pārsedze, balstīta uz ailas kaļķakmens kvadros mūrētām malām, atbildusi romānikas laikmetā iecienītajai, bagāti ornamentētai, vai vismaz siluetā optiski uzirdinātai arhivolta liknei. Skarbajā, vienkāršajā Ikšķiles baznīcas arhitektūrā portāla rotājuma lomu izpildījuši variētā kārtībā likti liekta silueta profilķieģeļi. Protams, rodas jautājums, kāpēc šajā, acīmredzot galvenajā portālā, kaļķakmens nav konsekventi izmantots visam darinājumam. Varbūt atbildi var ierosināt ķieģeļu pielietojums dažviet portāla malās. Ļoti lielā izmēra (34 X 15 X 10 cm) ķieģeļi¹⁶ varētu būt liecība kādu postījumu seku likvidēšanai. Mūsu ķieģeļu ražošanas pirmsākumu izpēte vēl joprojām ir nepilnīga un, varbūt, ka pirmie to ražošanas mēģinājumi jau notikuši 12. gs. beigās? (Ziemeļeiropā, piem., dāņu Zēlandes un Bornholmas iespaidīgās 12. gs. ķieģeļu romānikas baznīcas liecina par ķieģeļu pielietošanas vērienu).

Uz jautājumu, kad baznīca ieguvusi smailloka velves, precīzi atbildēt vairs nav iespējams. Tas varēja būt saistīts ar ļoti lieliem postījumiem draudzes telpā, ieskaitot arī mūrējumu virs apaļās

triumfa loka kolonnas. Zināmu datējumu varam mēģināt dot, saistot šīs izmaiņas ar draudzes telpas ziemeļu sienā esošo šaujamlūku ierīkošanu. Šādu lūku izlaušana vairāk kā pusotra metra biezā kaļķakmeņu mūrī, protams, ir iespējama, taču pietiekami sarežģīta, lai vedinātu domāt, ka tās ierīkotas jau sienu ceļot. Šaujamlūkas noteikti attiecas uz ugunsieroču laiku, tās ir ar sašaurinājumiem vidusdaļā un koka balstu ierocim āķa bisei. Šāda tipa lūkas tiek datētas ar laiku ne agrāku par 15.gs otro pusi. Tas tad aptuveni varētu būt laiks, kad baznīcas celtnes kļuva par aktīvu nocietinājumu sistēmas sastāvdaļu.

Dabā diemžēl neizdevās noskaidrot lūku izveidošanas vienlaicību ar pārējo siena mūrējumu. Aizmūrējuma datējums gan precīzi ticis noskaidrots 1927. gadā tas ir 17. gs. vidus.

Nepieskarsimies šeit turpmākajām pārbūvēm, bet mēģināsim apkopot iepriekš aplūkoto Ikšķiles celtnu kompleksa attīstību sekojošā versijā:

1. Baznīcas romāniskās pirmceltnes būve nepabeigta vai nopostīta (pirms 1184. gada). (2. att.)
2. Jaunas romāniskās baznīcas būve (pabeigta ap 1186. gadu) ar plāna konfigurāciju, kāda tā pastāvēja līdz 1879. gadam.
3. Pils celtniecība 1185. gada vasarā mūru ieslēgts laukums ar dzīvojamo ēku tā ziemeļrietumu stūrī. Nedaudz vēlāk vai vienlaicīgi celta t.s. Meinarda daļa kā masīva, varbūt torņveidīga, dzīvojamā celtnes (pabeigta ap 1186. gadu) ar ziemeļu sienu uz aizsargmūra līnijas, to savukārt savienojot ar baznīcas altārdaļu.
4. Pakāpeniska lībiešu pils teritorijas pilnveidošana ar ziemeļu aizsargmūrim pieslēgtu apbūvi, varbūt daļēji koka konstrukcijā.
5. Pēc lieliem postījumiem pilī un baznīcā ordeņa un bīskapa savstarpējo cīņu laikā (1494.—1535.), baznīcas gotizēšana un izbūvēšana par aktīvu pils aizsardzības sastāvdaļu (15./16.gs.).

Apalās romāniskās kolonnas formas, dekors un tās atrašanās uz dziļākā, senākā grīdas līmeņa ļauj to uzskatīt par iepriekšējā, t.i. 12. gs. interjera palikušu sastāvdaļu, taču tās novietojums uzskatāms par unikālu.

Apbedījumu ārkārtīgais blīvums kapsētas teritorijā var liecināt, ka ar aizsargmūriem tā bijusi ieslēgta jau pirms aktīvās aizsardzības funkcijas piešķiršanas baznīcas celtni. Pie šāda secinājuma nonākam atceroties, ka Ikšķiles baznīca 12. gadsimtā dibinātās bīskapijas katedrālē bija arī bīskapa rezidence un kā tādai tai bija jāatbilst noteiktām prasībām.

Tiešām, baznīcas un pils celtnu vienkāršajā plānojumā tomēr nepārprotami saskatāmas raksturīgas pazīmes: tradicionāli dienvidos no baznīcas izvietotais laukums vēlākā kapsēta kas pirmsākumā atbildusi mūru ieslēgtam klostera pagalmam vai dārzam, gan, acīmredzot, bez mūrētas krustejas, taču ar klauzūrai atbilstoši novietotu bīskapa un viņa konventa kapitula mītni gar austrumu malu, cieši pie baznīcas altārdaļas jeb kora, kas celts pēc cisterciešu tradīcijām ar taisnu noslēgumu.

Ārpus rietumu aizsargmūra uzietās mūra celtnes atliekas varētu pieskaitīt pils bīskapa daļas palīgēkām.

Ikšķiles pils savā iecerētajā izmantošanas veidā un izveidojumā pastāvējusi neilgi tikai līdz 1202. gadam, kad domkapituls pārcēlās uz Rīgu. Pēc tam tā uz pieciem gadiem nonākusi pilnīgā lībiešu pārvaldījumā. Tomēr, 1248. gada dokuments, kas apliecina, ka Rīgas bīskaps Nikolajs apstiprina pāvesta dāvanu Ikšķiles baznīcu kā Rīgas domkapitula īpašumu, ļauj uzskatīt, ka konvents tajā turpinājis pastāvēt varbūt pat līdz 1257. gadam, kad pils kļuva par bīskapa vasaļa bruņinieka Johana fon Bardevisa lēņa īpašumu. Var arī uzskatīt, ka vecā konventēka bez kapitāliem pārbūves darbiem kalpojusi kā vasaļa palasts. Kad, sākot ar 1305. gadu, Ikšķīli vairākkārt iegūst ordenis, bīskapa vasaļi pili tomēr periodiski atkal atgūst. Neparasta ir regularitāte, ar kādu vēstures notikumu gaitā mainījušies pils īpašnieki: no 1257.—1479.gadam tas noticis piecas reizes, ik pēc 33—50 gadiem (vidēji ar 44 gadu intervālu).

Uzskata, ka pils galīgi nopostīta ap 15.—16.g5. miju, ordeņmestra Pletenberga un Rīgas arhibīskapu ilgstošu cīņu rezultātā.

Kapitālie senceltņi atsegumi nenoliedzami devuši daudz jaunu atziņu, galvenokārt par Ikšķiles pils tipu un uzbūvi. Turpat divus gadus desmitus, kopš uzpludinātā ūdenskrātuve pārklājusi Ikšķiles pils vietu, no baznīcas drupām virs zemes redzama vienīgi apmēram puse no to kādreizējā augstuma. Pētniekam nepieejamas kļuvušas gan jau pētītās, gan līdz galam neizpētītās problemātiskās celtņu daļas, tāpēc uz vairākiem arhitektūrvēsturiskās dabas jautājumiem atbildes joprojām iespējamās tikai hipotēžu līmenī.

LITERATŪRA, PIEZĪMES

¹ Arbuzovs L. Meinards. Latviešu konversācijas vārdnīca.

13. sēj. R., 1935—1936. 26366. sleja.

² Kruse F. Necrolivonica oder Altertümer Liv-, Est- und Curlands. Dorpat, 1842. Tab. 64.

³ Löwis of Menar K. Burgenlexikon für Alt-Livland. R., 1922. S. 119.

⁴ Löwis of Menar K. Die Düna von der Ogermündung bis Riga. Rīga, 1910. S. 49—57.

⁵ Tuulse A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942. 5.25.

⁶ Ulmanis O. Ikšķiles baznīca sakarā ar izrakumiem 1927. g. vasarā. Ilustrēts Žurnāls. 1927. Nr. 10. 315. 320. Ipp.

⁷ Pēc Meinarda iecelšanas par bīskapu baznīca 1186. gadā kļuva par bīskapa katedrāli.

⁸ Malvess R. Atskaite par arheoloģiskajiem izrakumiem Ikšķiles senvietā 1961. gadā vasarā. 1.—3. sējums. (Mašīnraksts Restaurācijas institūta (RI) arhīvā).

⁹ Jansons G. Atskaite par konservācijas-restaurācijas darbiem arhitektūras pieminekļi Ikšķiles pils un baznīcas drupās 1962. 1963. gadā. R., 1970. (Mašīnraksts RI arhīvā).

¹⁰ Graudonis J. ieskats Ikšķiles vēsturē. Daugavas raksti. No Aizkraukles līdz Rīgai. R., 1991. 66.—87. Ipp.

¹¹ Turpat, 1. Ipp.

Mēri pēc grāmatas: Zemzans J. Mērs un svars Latvijā 13.—19.g5.

R., 1981. 79.—80. Ipp., 267. Ipp.

¹³ Malvess R Atskaite... 1. sēj.

¹⁴ Graudonis J. Ikšķiles arheoloģiskā izpēte 1968. g. Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, antropologu un etnogrāfu 1968. gada pētījumu rezultātiem. R., 1969. 34. Ipp.

¹⁵ Autoram šķiet, ka ķieģeļu ražošanas pirmsākumos Latvijas teritorijā dažkārt bijis iecienīts sevišķi liels formāts (līdzīga izmēra ķieģeļi sastopami, piem., Turaidas pils galvenajā tornī, kas datējams ar 13. gs. sākumu).

Rakstu rekomendējis publicēšanai Dr. hist. Andris Caune (Latvijas vēstures institūts)

lesniegts 15.04.93

l. att. Izrakumos atklātais Ikšķiles baznīcas un pils

plāns

Apzīmējumi:

A Baznīca

B Klosters pagalms-kapsēta

C Pils lībiešu daļa

1. Baznīcas pirmceltne - romāniska, vienjoma, ar pusaploces apsīdu. 2. 12.gs. beigās celtā romāniska divjomu baznīca ar pēc tam piebūvētu pils kompleksu - aizsargmūriem un bīskapa mītni.
3. Pils lībiešu daļas dzīvojamā ēka.
4. 1879. g. baznīcu paplašinot piebūvētās daļas.
5. Dolomītu radzes krasta krauja 1960. gadā.
6. Varbūtējā krasta krauja 12. gadsimtā.
7. Varbūtējās zudušās celtnes daļas.